

De gravers van het Merwedekanaal

B. Barelds

Vrijheidslaan 126, 3621 HK Breukelen

Van de heer J. Boerstra te Vreeland ontving ik een kopie van een verhaal uit het voormalige tijdschrift *De Haardvriend*.¹ Daarin wordt een reis per trein vanaf Loenen-Vreeland in zuidelijke richting beschreven, en wat zoal vanuit de treincoupé is te zien. De schrijver, Tutein Nolthenius, gunt de lezer een "kijkje in het bedrijf der levende werktuigen, die het kanaal tot stand brengen, en die gij vermoedelijk grondwerkers, doch een ingewijde 'polderjongens' noemt".

Aangezien hetgeen Tutein Nolthenius te melden had een welkome aanvulling bevat op een vorig jaar gepubliceerd artikel over dit onderwerp van Van Es,² volgt hier een samenvatting van dit meer dan een eeuw oude verhaal. Ik heb geprobeerd de kern ervan toegankelijk te maken voor de lezer van nu, zonder al te sterk afstand te nemen van de manier waarop de schrijver van toen zijn informatie presenteerde.

Polderjongens organiseerden zich in ploegen

De toekomstige "polderjongen" zette op zestienjarige leeftijd als "stortbaas" de eerste schrede van zijn loopbaan. Zo'n "baas" was de mindere van de polderjongens, evenals de "opperman" de knecht van een metselaar is. Hij sloeg de kluiten stuk, die op het "stort" werden gekruid en verlegde de "stralen", waarover de kruiwagens die stortplaats bereikten. "Eerst als hij 's konings uniform heeft afgelegd,³ is hij een vol man en kan hij als polderjongen uittrekken."

Vervolgens vormde hij met twaalf of veertien dorps- of buurtgenoten in het voorjaar een "ploeg". Dit "sacramentele" aantal voldeed volgens oude ervaring het best aan de eis dat personeel en materieel, zoals kruiwagens en planken, zo goed mogelijk presteerden. De mannen van één ploeg konden dan afwisselend spitten, kruien en afstorten, werkzaamheden die niet alle even zwaar waren. Zo ontwikkelden ze met elkaar hun routines. Wat voor ieder ander een kanaal werd, was voor hen slechts een "put", een graafwerk.

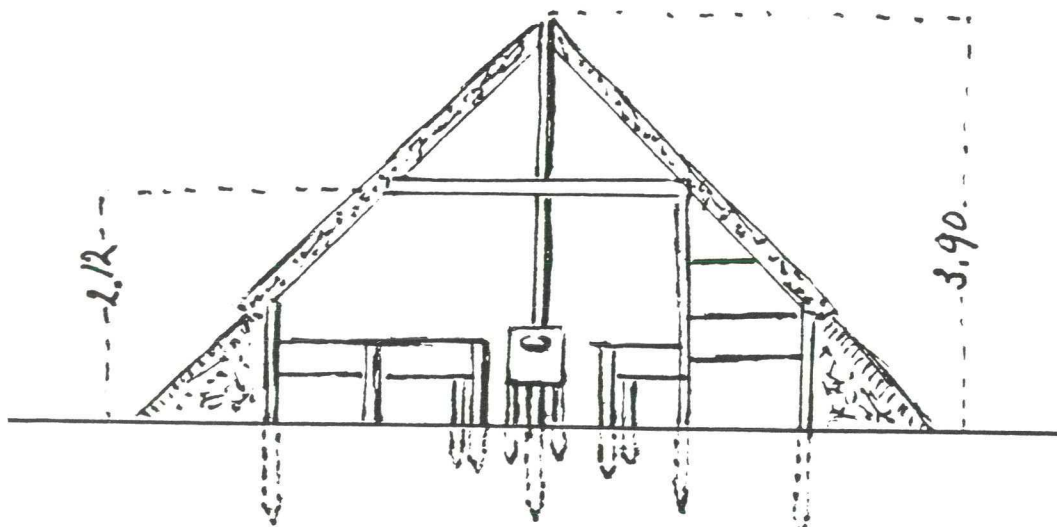
De ploeg koos onderling een hoofd, de zogeheten "putbaas". De putbaas werd voor gezamenlijke rekening uitgestuurd om werk te zoeken. Wanneer hij daarin slaagde, ging hij de rest van de ploeg halen, die al naar gelang het werk een beter of minder goed belegde boterham opleverde, meer of minder blijdschap toonde.

Dan werden de schop en de puthaak (een stok van 1,30 meter lengte, aan het eind waarvan een haak was bevestigd om daarmee de kruiplanken - stralen - te kunnen verleggen) tevoorschijn gehaald, die blinkend geschuurd lagen te wachten; de "zak" werd over de schouder geslagen.

Op het werk aangekomen, begaf de putbaas zich met twee van zijn mannen naar de aannemer om de aankomst van "zijn" volk te melden en vroeg hem de plaats aan te wijzen waar zij hun keet konden opslaan.⁴ Vervolgens togen zij aan het werk.

De keet

De zijwanden van een keet hadden een geringe hoogte van 1,5 meter (zie Afbeelding 1). "Onmiddellijk daarboven verrijzen de kaspanten, zoodat, welbeschouwd, zoo'n keet niets anders is dan een zolder, die op den grond staat."



Afb. 1. Dwarsdoorsnee van een tegen het eind van de 19de eeuw door polderjongens gebruikte keet. (Ontleend aan het artikel van R.P.J. Tutein Nolthenius.)

De ruimte werd door een dwarsschot in tweeën gedeeld (zie de plattegrond in Afbeelding 2). Het voorvertrek diende als woonkamer van de ploeg en bovendien als slaapkamer van de putbaas en diens vrouw, kinderen en dienstbode, of van de ongetrouwde "keetvrouw" (gewoonlijk een dochter of zuster van een van de mannen). Het achtervertrek was een grote slaapruijnte. Door het midden van dit vertrek liep een brede gang. Ter weerszijden daarvan waren lage houten banken getimmerd, waarop de mannen gezamenlijk sliepen.

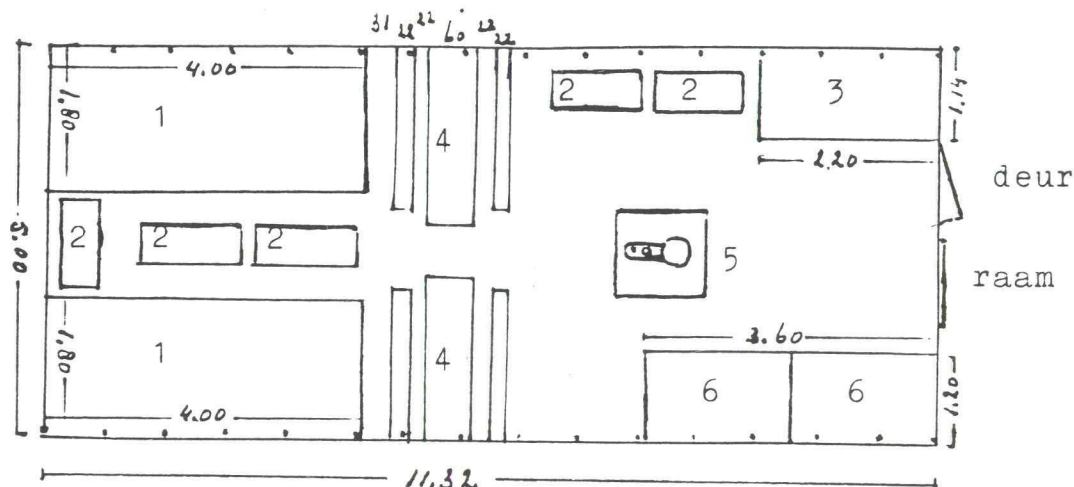
De wanden en de kap van de keet waren soms met planken beschoten, maar meestal alleen maar met riet afgedekt; om betere bescherming tegen warmte en kou te bieden, waren aan de buitenzijde, dikwijls tot hoog tegen het dak, zoden gelegd of gestapeld.

Meubilair

Tafels en banken konden in het geval van zo'n keet niet tot het meubilair gerekend worden, "want zij staan zoo al niet vastgeworteld, dan toch vastgeheid in den bodem. Hetzelfde is het geval met de kisten, welke als kasten dienst doen. Uit vrees voor de muizen zijn ook deze op palen gebouwd. Trouwens de muizen zijn, vooral bij werken aan de rivieren, een ware plaag, zoozeer zelfs dat men daar somwijlen het brood aan draden aan de kaspanten moet ophangen!"

Eigenlijk bestond het meubilair alleen uit een kookkachel, die in de meeste keten in de plaats van een vroegere stenen haard was gekomen, waarop een open vuurtje werd gestookt, waarvan de rook via openingen in het dak verdween. Buiten tegen het dak stonden altijd een soort ladder en een bezem aan een heel lange stok klaar om de roetafzetting in de ijzeren schoorsteenpijp te verwijderen.

Zodra de keet opgetrokken en ingericht was, was het bedtijd. De slaappleaatsen werden door het lot aangewezen. Of men trok strootjes om de onderlinge rangorde aan tafel en in bed te bepalen, of men blinddoekte de keetvrouw; de ploegbaas wees dan met de puthaak een plaats aan en vroeg haar voor wie die bestemd was.



Afb. 2. Plattegrond van een keet. 1 = zeven slaappleaatsen; 2 = kist; 3 = pottenbank; 4 = tafel met aan weerszijden een bank; 5 = kachel; 6 = bedstede. (Ontleend aan het artikel van R.P.J. Tutein Nolthenius.)

Nu moest de "zak" nog uitgepakt worden. Daarin zaten een molton deken, een grof linnen beddetijk en kussensloop, wollen ondergoed, een daagse broek . . . en een verrassing, bestaande uit een zij spek of een flinke ham. De eigenaar mocht deze volgens ongeschreven regels pas uitpakken als hij op het werk was aangekomen. De tijk werd met gehakt stro gevuld, dat ergens in de buurt was gehaald, en dan kon hij naar bed.

De nachtrust duurde niet lang, want een polderjongen moest 's morgens vroeg weer op. Dat kostte niet veel tijd; hij hield dikwijls zijn bovenkleding aan. Volgens de ongeschreven, maar des te scherper toegepaste keetwet diende hij zich wekelijks te verschonen. Als hij dat niet deed, verkochten zijn makkers zijn schone goed, "als zijnde overbodig", en kon hij dat tegen betaling van een boete terugkrijgen.

Alle polderjongens zorgden voor hun eigen vaatwerk, bestek en levensmiddelen. Iedere jongen had een boterpot van Keuls aardewerk, een aardewerken bord, een grote witte of met bloemen versierde kom, en een vork, lepel en mes in zijn zak meegebracht.

De werkdag

Tegen drie uur à half vier 's morgens waren de jongens gewassen en voor het werk gekleed. De vrouw of meid had intussen de gezamenlijke koffie gezet. Iedere jongen nam zijn eigen brood van de plank, smeerde er zijn eigen boter op en at daarbij zijn eigen kaas. Vervolgens maakte hij zijn boterhammen voor de eerste schaft klaar, en verliet dan de keet zodat hij om vijf uur op zijn werk was.

Daar aangekomen, spitte of kruide hij tot acht uur, en rustte dan een half uur uit. Als de keet vlakbij het werk lag, ging hij naar huis; zo niet, dan haalde een van de jongens het na het ontbijt al klaargemaakte brood op, alsmede de ketel met koffie en de kommetjes. Dit werd elke dag door een andere jongen gedaan, die dan bij zijn korte bezoek aan de keet tevens waswater voor de vrouw haalde en andere huishoudelijke hulp verleende.

Om twaalf uur ging in de regel de hele groep naar de keet om het gemeenschappelijke middagmaal te nuttigen, dat bestond uit fijngestampte aardappelen met vet. De keetvrouw at hiervan kosteloos mee. Als dit voedsel

voor iemand niet voldoende was, moest hij er zelf maar een eierkoek of spekkoek bij bakken. Aangezien er maar één koekepan was, mocht de oudste het eerst bakken. Iedere bakker was verplicht, zijn opvolger te laten zien dat hij voldoende vet had gebruikt, zodat de pan niet aanbakte. Hij moest namelijk de lege pan op zijn kant boven de koek houden, "en wee hem zoo er dan niet minstens drie druppelen vet uit de pan op den koek vallen!" Drupte er niet voldoende vet, dan verbeurde hij daarmee zijn koek, en mocht zijn opvolger die onder algemeen gelach opeten.

Als de werkplek te ver van de keet verwijderd was, werd het middagmaal in de open lucht gegeten. Elk zevental zette zich in een kring om de gemeenschappelijke emmer en at op zijn gemak het over het algemeen overvloedige eten op. Na afloop werd een schaduwrijk plaatsje opgezocht en sliep men totdat de bel van half twee luidde.

Om vier uur werd wederom een half uur geschaft, waarbij wittebrood met koffie werd gebruikt.

Om zeven uur eindigde de dagtaak en keerde men huiswaarts. Men waste zich, at brood met pap, en schildde de aardappelen voor de volgende dag, waarbij er bovenop de eigen portie steeds per persoon één extra voor de keetvrouw was.

De hier beschreven levenswijze was, met kleine wijzigingen, die van alle polderjongens (in sommige keten werd bijvoorbeeld ook vlees in de gemeenschappelijke pot gegeten).

Onderaannemer

In de tijd van algemene werkloosheid waren niet meer alle leden van een ploeg afkomstig uit eenzelfde streek. In 1889 werd bijvoorbeeld bijna de helft van de 57 keten tussen Amsterdam en Breukelen bewoond door jongens die elkaar tevoren niet kenden; slechts in dertien keten was het merendeel der bewoners uit Zeeuws Vlaanderen afkomstig, in elf uit de buurt van Bergen op Zoom, in twee uit Tholen, in drie uit Sliedrecht en in één uit verschillende delen van Friesland.

In de keten met heterogene bewoning speelde de putbaas een heel andere rol. Hij was niet meer het gekozen hoofd van de ploeg, maar had de leden zelf aangeworven. De putbaas was daar een soort onder-werkgever, die wel eens met harde hand regeerde.

Het regime van de putbaas werd nogal eens als belastend gevoeld wanneer hij voordeel trachtte te trekken uit de verkoop van sterke drank. (Hierbij werd weliswaar de drankwet overtreden, maar de politie was enerzijds niet in staat dit te bewijzen, en kneep anderzijds een oogje toe omdat het zodoende in de dorpskern rustig bleef.) "Dan lokt de putbaas tot onmatig drinken uit, schrijft, als de jongen dubbel ziet, met dubbel krijt op, zet hem aan door het verleenen van crediet en maakt hem zoo van lieverlede geheel afhankelijk." De polderjongen die zo zijn ziel had verkocht, zou zijn schuldeiser niet licht ontlopen; zijn eergevoel op dit punt speelde hem parten. Maar gelukkig was een dergelijke slavernij een uitzondering, die verhinderd werd door de aannemer. Laatstgenoemde had liever nuchter en krachtig volk dan dronken en lusteloze mannen. Het spreekt van zelf dat ongehuwden gemakkelijker voor de verleiding bezweken.

Huwelijk over de puthaak

Het gebeurde geregeld dat een ongehuwde keetvrouw met een polderjongen trouwde, met wie zij al te intensief omging naar de zin van de overige bewoners van de keet.

In eerste instantie regelden de werklieden zoiets vaak onderling. De plechtigheid verliep dan als volgt. Men nam een emmer met daarin twee of

drie liter brandewijn, en een houten nap of bakje. Dwars over de emmer werd een puthaak gelegd. Een der bewoners van de keet, liefst de welsprekendste, werd aangewezen als "ambtenaar van de burgerlijke stand". Deze vroeg bruid en bruidegom, driemaal hand in hand over de puthaak te springen, waarbij na elke sprong een volle nap brandewijn werd genuttigd. Vervolgens verklaarde hij, in de naam van de puthaak en van alle aanwezige keetbewoners, dat bruid en bruidegom in de echt verbonden waren. De na de drie drinkbeurten van het verliefde paar nog in de emmer overgebleven brandewijn werd door de genodigden op hun gezondheid gedronken, en daarmee was de onofficiële plechtigheid afgelopen. Het werd aan bruid en bruidegom overgelaten of ze daarna ook nog officieel voor de wet trouwden.

Prijzen

Ten slotte nog enige prijzen uit die tijd. "Heele kost *f* 0,60 tot *f* 0,70 per dag. Halve *f* 0,25 (voor gehuwden, die ook te huis hun avondmaaltijd nemen). Koffie-dinken alléén *f* 0,40 per week. Geschieden de uitgaven voor gezamenlijke rekening, is er een menagemeester, die met de keetvrouw de inkoop doet, dan ontvangt de keetvrouw als weekloon *f* 0,25 per jongen benevens vrij eten uit den algemeenen pot; hiervoor doet zij het huishouden, stopt, maast, enz. De verdiensten der polderjongens bedragen *f* 1,85 tot *f* 2,50 per dag, al naarmate het soort werk. De karreladers (d.i. zij die de spoorwagens laden en lossen) verdienen het meest."

Tot zover de meest belangwekkende gegevens uit deze oude publikatie. Ze laten ons zien hoezeer er door mensen geploeterd is om het Merwedekanaal tot stand te brengen.

Noten

- 1 R.P.J. Tutein Nolthenius, 1890. Langs het Merwedekanaal. De Haardvriend, jaargang 1890, blz. 534 - 538.
- 2 H.J. van Es, 1992. Gravers, grondeigenaren en gevolgen van het Merwedekanaal bij Breukelen. Tijdschrift Historische Kring Breukelen, jaargang 7, nr. 3, blz. 121 - 137.
- 3 Dat is: zijn militaire dienst heeft volbracht.
- 4 Bij grote werken werden de keten in de regel door de aannemer gebouwd.